

אליעזר ברקוביץ

עמו אנוכי בצרה

יהדות בגטאות ובמחנות ההשמדה

הקדמה שלום רוזנברג

תרגום אביב מלצר

הוצאת שלם יד ושם

ירושלים התשס"ו

With God in Hell

Eliezer Berkovits

עורכת סדרה: יעל חזוני
הפקה: מרינה פיליפודי ורחל קביץ

© 2006

כל הזכויות של המהדורה העברית
שמורות למרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים
First published in the USA by Sanhedrin Press, 1979

עיצוב עטיפה: אריקה הלבני
Cover Picture: "La tuerie" by Preault Auguste
and Antoine Auguste. Copyright: ASAP Images

הפצה:
מרכז שלם, רחוב הצפירה 22א, ירושלים
טל' 560-5500 (02), פקס 560-5511 (02)
דואר אלקטרוני: shalemorder@shalem.org.il

מסת"ב 965-7052-17-3
דאנאקוד 496-1015
Printed in Israel

תוכן העניינים

ז	הקדמה מאת רון מרגולין
טו	דבר לקורא מאת דב ברקוביץ
	אמונה לאחר השואה
3	מבוא
7	פרק א האדם לנוכח השואה
36	פרק ב קץ המערב?
64	פרק ג אלוהים לנוכח השואה
82	פרק ד השואה בהקשרה ההיסטורי
107	פרק ה עם ישראל מעיד
135	פרק ו שוב בציון
149	פרק ז מבט לעתיד
160	הערות
170	מפתח

הקדמה

מאת רון מרגולין

ספרו זה של אליעזר ברקוביץ התגבש, כפי שמעיד עליו מחברו, במהלך השבועות מעוררי החרדה שקדמו למלחמת ששת הימים. בגרעין הראשוני של הספר נכללו כמה מסות שנכתבו קודם לכן ופורסמו בכתבי עת אמריקניים זמן לא רב לפני פרוץ המלחמה ב־1967. עובדה זו כשלעצמה משייכת את חיבורו של הרב ברקוביץ להתעוררות הגדולה הראשונה של כתיבה עיונית ותיאולוגית על משמעויותיה של השואה, שהתרחשה בארצות־הברית בשנות השישים של המאה העשרים, כעשרים שנה לאחר תום מלחמת העולם השנייה. הכותבים שעסקו בנושא באותו זמן, יהודים ונוצרים, היו רובם ככולם אנשים צעירים בשנות מלחמת העולם השנייה. כמה מהם חוו את מוראותיה בגרמניה ובשטחי הכיבוש הנאצי, אחרים הצליחו להימלט משינוי הטורף ואחדים היו אזרחי מדינות חופשיות כמו אנגליה וארצות־הברית. אליעזר ברקוביץ נולד ב־1908 ברומניה. בשנות השלושים של המאה העשרים הוא למד בבית המדרש לרבנים בברלין, שם הוסמך לרבנות בידי הרב יחיאל יעקב ויינברג, ובאוניברסיטת ברלין, שהעניקה לו תואר דוקטור לפילוסופיה. בשנת 1938 ברח מגרמניה וכיהן כרב קהילה בלידס שבאנגליה, בסידני שבאוסטרליה ובבוסטון. בשנת 1958 נתמנה לראש החוג לפילוסופיה במכללה התיאולוגית העברית בשיקגו, שבה לימד עד 1975. מאז עלייתו לארץ בשנת 1975 ועד מותו ב־1992 חי בירושלים והמשיך לעסוק בעיון ובכתיבה בשאלות הנוגעות ליהדות ולעם היהודי.

אמונה לאחר השואה כולל שבעה פרקים בעלי מוקדים שונים, העוסקים באירועי העבר, בהרהורים תיאולוגיים בעקבות השואה, ובעתידו של העם היהודי. רוחו הייחודית של המחבר שורה על דפי הספר כולו ומאגדת את חלקיו. זוהי רוח של הודהות עמוקה עם סבלות בני העם היהודי בשנות השואה, תוך שמירת אמונים ליושר ולכנות אינטלקטואליים מצד אחד ומחויבות עמוקה לתורת ישראל מצד שני. שילוב יוצא דופן זה ייחד את הרב ברקוביץ בזמן כתיבת הדברים ונדמה שאין הוא חוזן נפרץ גם בימים אלו.

בפרקים הראשונים של הספר מנהל ברקוביץ דין ודברים נוקב עם העולם המערבי הנוצרי על שתיקתו לנוכח שואת היהודים ועל המבוכה התיאולוגית שפקדה אותו בעקבותיה. נדמה ששיאו של דין ודברים זה מצוי דווקא באחד מעמודיו של הפרק החמישי, שבו דן ברקוביץ בדמותו של עבדיה' הסובל בפרק נג בספר ישעיה, דמות שהנצרות ניכסה לעצמה וזיהתה אותה עם הצלוב. לטענת ברקוביץ, ההתעסקות הנוצרית האובססיבית בצליבתו של ישו והצגתה כרצח האל הפחיתו מחומרת מעשי הרצח של כל שאר בני האדם במהלך ההיסטוריה האנושית. אילו בחרה הנצרות להתמקד, במעש החינוכי שלה, ברצח האדם ולא במה שנתפס על ידה כרצח אל, היו נחסכות מהמין האנושי הרבה זוועות וטרגדיות, ובהן אף אושוויץ וטרבלינקה.

בפרק "אלוהים לנוכח השואה" עובר ברקוביץ להתמודדות הפנימית הקשה עם משמעותה של האמונה הדתית בשואה ולאחריה. חשיבותו הגדולה של הפרק נעוצה בהצגתה של השקפה תורנית המקדמת בברכה העלאת שאלות נוקבות על הצדק האלוהי. ברקוביץ מתייחס לסיפורו הראשון של אלי ויזל "הלילה", שבו מתוארת הוצאתו להורג של ילד קטן במחנה העבודה בונָה, שהיה חלק מאושוויץ. הילד, שהיה אהוב על האסירים, נתלה בידי אנשי האס־אס כעונש על פיצוזה של תחנת הכוח של המחנה. כשתלו את הילד לנגד עיניהם של כל אסירי המחנה שאל אחד מהם "היכן אלוהים, היכן הוא?"¹ ההימנעות משאלה זו, קובע ברקוביץ, הרי היא מעשה של חילול השם. מבחינתו, ההתרסה לנוכח העוול והאכזריות שהתרחשו בשואה היא מעשה של אמונה אמיתית: "איש האמונה מטיל ספק במעשי אלוהים בגלל האמונה שבלבו. בגלל אמונתו אין אברהם מסוגל לשאת עוול של אלוהים. זוהי גם תמצית הדילמה של איוב... הטלת הספק בדבר השגחת האל במחנות המוות נעשתה ברוח המסורת העתיקה של היהדות מימים ימימה" (עמ' 65-66).

בניגוד בולט לנטייתם של רבנים ומנהיגים חרדיים דוחה ברקוביץ כל צורה של צידוק הדין לאחר השואה, משום שיש בכך העמדת פנים והתכחשות לזוועות שאין להן פשר. הוא רואה את עצמו ואת בני־דורו, שלא חיו תחת אימת השלטון הנאצי, כאחיו של איוב. ואמנם, מורשת איוב, שחווה ייסורים קשים מנשוא על לא עוול בכפו, מחייבת גם אותנו לא להשלים עם חוסר התכלית שבחורבן יהדות אירופה. אולם כשם שחייבים להבין את אלה ש"בשבילם אלוהים לא נכח שם" יש להוקיר גם את "אלה שהכריזו על אמונתם והעידו עליה במעשיהם עד הרגע האחרון" (עמ' 66). היהודים בדורות שלאחר השואה אינם יכולים להעמיד עצמם במקומם של הקרבנות ולשפוט לחומרה את בחירתם לזעום מול שמים ריקים או לשמור אמונים לדתם. המבחן שבו עמדו אנשים אלו, שעלינו לראות עצמנו כיורשיהם, גדול מכפי הבנתנו.

חשוב להדגיש כי בעיני הרב ברקוביץ, המורשת המוסרית של קרבנות השואה באה לידי ביטוי לא רק בגילויי האמונה הדתית אלא בכל אותן התנהגויות נאצלות של יהודים במחנות ההשמדה הגרמניים. לדברי ברקוביץ, התנהגויות אלו, שתיאוריהן מופיעים בספרות העדות שהחלה להיכתב לאחר השואה, מבטאות את רוממות הקיום האנושי ויש לראות בהן את מעשי קידוש השם של תקופת השואה. גישתו של ברקוביץ, שפותחה ביתר הרחבה בספרו עמו אנוכי בצרה,² תואמת את הדברים שכתב גם חוקר השואה שאול אש על קידוש החיים בתוך החורבן.³ כתיבה זו סללה את הדרך לשינוי העמוק שהתחולל בהבנת השואה בישראל ובתפוצות: במקום גינוים של ההולכים כצאן לטבח נפתח הפתח להבנת עוצמתה הרוחנית של העמידה היהודית בפני הסבל והמוות. באמונה לאחר השואה מייחס ברקוביץ לעמידה זו חשיבות דתית ומוסרית עצומה. "אם יכולתו של האדם לבצע פשעים שאינם ניתנים להבנה נגד בני־מינו מעידה על העדרו של אלוהים, על אי־קיומה של השגחה אלוהית – מה עלינו לומר על יכולתו של האדם, שאינה ניתנת להבנה באותה המידה, לגלות נדיבות לב, חירוף נפש, אמונה ונאמנות שאין בהם ספק קל שבקלים?" הוא שואל. ברקוביץ חותם את הפרק הזה בהצהרה על התכלית העיקרית שעמדה לנגד עיניו בכתיבת הספר: "מטרתנו אינה אפוא למצוא צידוק לדרכיו של אלוהים עם עמו, אלא לברר אם עדיין אפשר למצוא משמעות במתן תוקף לאמונה, למרות שתיקתו הנוראה של אלוהים בזמן השואה" (עמ' 80-81).

ואמנם, אף שברקוביץ מתנגד לצידוק הדין לאחר אושוויץ, הוא יוצא גם נגד העמדה השוללת את האפשרות לייחס משמעות תיאולוגית כלשהי לשואה. בהקשר זה הוא מתדיין עם התיאולוגיה הרדיקלית הנוצרית והיהודית⁴ ועם האקזיסטנציאליזם החילוני של ז'אן פול סארטר ואלבר קאמי.⁵ לטענתו, שלילתה המוחלטת של האמונה היהודית בצדק האלוהי ובהשגחה האלוהית לנוכח חוויית אושוויץ, תהיה בעצם ניצחוננו האמיתי של היטלר על לבותיהם ומוחותיהם של היהודים. דברים דומים, לכאורה, טען זמן קצר אחריו הוגה הדעות אמיל פאקנהיים במאמרו "קולה המצווה של אושוויץ".⁶ לדעת פאקנהיים, לגבי היהודי המאמין "קולה של אושוויץ משקף נוכחות אלוהית שכאילו נשלל ממנה הכל, למעט הכוח המצווה".⁷ ציווי זה משמעו לקרוא לדין את אלוהים כנגד אלוהים, באופן שיגמד אפילו את קריאתם של אברהם ואיוב. אך ברקוביץ משמיע דברים שונים, המתייחדים בכך שהם משקפים מאמץ פילוסופי דתי להתמודד עם חוויית האבסורדיות של הקיום, שעמדה ביסוד הגותו האקזיסטנציאליסטית של קאמי. את האחרון מכנה ברקוביץ "קדוש בלי אלוהים" (עמ' 70, 72), משום שהוא ודומיו נאבקו נגד עולם שבו ילדים טובלים ומתים. דבקותם של אנשים דוגמת קאמי וחבריו בטוב ובצדק, שעה שסביבם משתולל הרוע, חושפת את הפוטנציאל המוסרי החיובי בחיים, ממש כשם שהנאציזם מגלה את הצד השלילי שלהם.

עמדה זו של ברקוביץ היא עקרונית, עקבית וחוצה גבולות. באפילוג של הספר הוא מספר על ביקורו בקיבוץ של תנועת השומר הצעיר בצפון הארץ, שחבריו חיו בשנים שלפני מלחמת ששת הימים בצל איום מתמיד של צבא סוריה. על השאלה כיצד הם מעלים על דעתם שקומץ יהודים ישראלים יעמדו מול עשרות מיליוני ערבים, השיבו חברי הקיבוץ שהם מאמינים בקדמה האנושית וסומכים עליה. אליבא דברקוביץ, האמונה החילונית של חברי הקיבוץ בשלום עתידי ובכך שהטוב ינצח בסופו של דבר גם היא חלק מן ההיסטוריה האמונית של העם היהודי, וגם לה ממד תיאולוגי מובהק. כנגד התיאולוגיה הרדיקלית של נוצרים ויהודים שהתפתחה בעקבות השואה וכנגד האבסורד הקיומי מבית מדרשם של סארטר וקאמי מציב ברקוביץ את העדויות על כוחות הנפש העל-אנושיים שנמצאו בקרב יהודים שלא איבדו את צלם אלוהים בשואה. אם מעשי הרצח והעוול אינם מעידים רק על עושיהם אלא גם על קיומם של אדישות ורוע בעולם, מעשי החסד והעמידה

לנוכח הפשע אינם מעידים על עושיהם בלבד אלא גם על קיומו של טוב אלוהי בעולם. האמונה בטוב היא כשלעצמה עדות על קיומו של הטוב. הרב ברקוביץ, חשוב להדגיש, מודע למהלומה הגדולה שספגה האמונה בנוכחותו של אלוהים בהיסטוריה, אולם הוא איננו מוכן לוותר לחלוטין על אמונה זו. לדעתו, למרות חומרתה של השואה, התהייה על הצדק האלוהי והתגלותו בהיסטוריה היא שאלה תיאולוגית עקרונית שעלתה כבר בעבר לנוכח אירועים חמורים פחות. הוא מסכים עם ההיסטוריונים של השואה הטוענים שאין להשוותה לאירועים אחרים. "יש הבדל עצום בין פחות עוול ליותר עוול, בין סבל מועט לסבל רב", הוא כותב. "טרגדיה אנושית אחת אינה שוברת לב כמו אותם מיליוני טרגדיות דומות. הרוצח אדם אחד אשמתו אינה גדולה כאשמתו של רוצח המונים. הפשע של גרמניה בגטאות ובמחנות ההשמדה ניכר בייחודו בכל תולדות אנוש כפשע המתועב ביותר, המחליא ביותר, האכזרי ביותר" (עמ' 121). אולם הבחנה זו, קובע ברקוביץ, נכונה ביחס לאדם ולא ביחס לאל. מבחינתו של אלוהים, בהיותו אלוהי הצדק, חייבים ייסוריו של אדם אחד להיות מעשה נבלה מקומם לא פחות מסבלם של המונים. "אל שרחמיו אין להם שיעור אינו יכול להיות אדיש קמעא לגבי ייסוריהם של החפים מפשע. האדישות הקטנה ביותר של האל האינסופי היא אדישות אינסופית" (עמ' 121).

ברם, אף שברקוביץ נרתע מצידוק דין פשטני וגורף, הוא מציע בכל זאת הסבר מסוים לשתיקת האל נוכח השואה ואסונות אחרים בהיסטוריה. שתיקתו של אלוהים אינה גילוי של אדישות אלא עדות לאורך רוח שאין לו שיעור כלפי המין האנושי. האל מתאפק ונמנע מהתערבות ישירה ובוטה בענייניהם של ברואיו, משום שרק כך יכול האדם לממש את מתנת החירות שניתנה לו ולבחור בין טוב לרע. יחד עם זאת, ההיסטוריה נושאת את חותמה של התכנית האלוהית, המתגלה, גם אם בצורה מרומזת ונפתלת, בתבוסה שנוחל הרוע בסופו של דבר. "הנאצים ניסו לעקור משורש את אחרוני השרידים של רגש אנושי טבעי; הם ביקשו כמודע לעקור מטבע האדם את שארית יראת אלוהים על כל צורותיה. זה היה השיא במרד הניהיליסטי נגד כל רגשות המוסר וערכי המוסר", כותב ברקוביץ. "אולם גם התופעה החולנית הזאת של גאוות רהב אנושית, שלא הייתה עוד נוראה כמוה, באה על גמולה המלא מידי הרב הנקם שלא היה אפשר שלא תבוא שעתה. בכל התחומים לא התגשמו מטרות

הנאציזם אלא היפוכן" (עמ' 123-124). דברים אלו, שנכתבו בשנות השישים של המאה העשרים, מתייחסים לחלוקתה של גרמניה הגדולה לשתי מדינות. טיעונים מסוג זה יכולים לעורר ספקנות בעת הנוכחית, כשגרמניה מאוחדת שוב, אך כוחם אינו בטל. גרמניה המאוחדת שונה לחלוטין מחלום "הרייך בן אלף השנים". זוהי מדינה דמוקרטית רב־גזעית שחלק עצום מהכנסותיה מוקדש לקיומו של האיחוד האירופי, המתנהל בדרכים הפוכות לאלה שניסה השלטון הנאצי להנהיג באירופה.

אמונה דומה מנחה את השקפתו של ברקוביץ לגבי ההיסטוריה של עם ישראל. הקמת המדינה היהודית לאחר השואה היא מבחינתו יד ההשגחה העליונה; אי־אפשר להסביר אחרת את תקומתו של עם ישראל מתוך גיא ההריגה, תוך זמן כה קצר ובעוז רוח שאין לו אח ורע. כינונה של מדינת ישראל בשנים שבהן היה עם ישראל שרוי באפס תקווה לאחר ההשמדה הנוראה היא שהצילה את העם כולו והעניקה לו פתח תקווה לעתיד. יש לעמוד על כך שתפיסתו הלאומית של ברקוביץ קשורה קשר בל יינתק בתפיסתו האוניברסלית. למין האנושי כולו יש כיום ייעוד משותף "לעשות את הרוח לכוח־הפועל המעצב את ההיסטוריה" (עמ' 132). שליחותם של העם היהודי ושל מדינת ישראל היא לסייע לתרבות האנושית, הסובלת מהידלדלות הרוח שלאחר השואה, לחולל את תחייתו הרוחנית של האדם. את פרקו החמישי של ספרו זה חותם ברקוביץ במילים הבאות, שמן הראוי כי תעוררנה בנו מחשבות נוקבות: "דיבונות מדינית היא רק המסגרת המאפשרת לעם הזה, בעל המעמד ההיסטורי היוצא דופן, לנהל את חייו לאור חזונו שלו וליצור תרבות שמשאביה העיקריים יכולים להיות משאבים רוחניים בלבד" (עמ' 134).

תל אביב

כסלו התשס"ו / דצמבר 2005

פרק ד

מרכז הכובד הפנימי

עד עתה לא נתנו העוסקים בנושא השואה את דעתם על היקפם הרחב של חיי התורה של היהודים בגטאות ובמחנות כפי שמתואר כאן. יוג'ין קוגון, בספרו הגיהינום – הרעיון והביצוע מבכה את אייקיומן של מצוות הדת במחנות, ומציין כי היכולת לשמור על רוחניות כלשהי הייתה נחלתם של מתי מעט שהיו אמיצי לב ואיתני רוח עד מאוד. הוא מצא תודעה דתית כזאת רק בין ההולנדים והצרפתים בבוכנוואלד, ורק בשלב האחרון של המלחמה, כאשר התאפשר קיומה של "כמורה מחתרית". הוא אף יודע על כמה כמרים קתולים ופרוטסטנטים שניהלו בדכאו טקסי פולחן. על יהודים ועל התנהגות יהודית אותנטית אין הוא יודע מאומה. הוא מעולם לא שמע, למשל, על ה"קרשים של טהרה" בקומה הרביעית של דרגשי השינה בבוכנוואלד. הוא גם לא שמע את קולם של היהודים שלמדו שם את מסכת מגילה בשעה שהתכוננו לחג הפורים, שחגגוהו בקריאת מגילת אסתר שנכתבה על פיסות נייר. קוגון מגיע אפוא למסקנה, כי "בסיכומו של דבר, לא הייתה לפעילות הדתית במחנות חשיבות מעשית"¹.

ברור כי יהודים לא ניהלו במחנות שום "טקסי פולחן" ולא עסקו ב"פעילות דתית". הם לא השתדלו אלא לחיות כיהודים. גוי עלול להתקשות להבין זאת, שכן אין היהדות דת כפי שמבינים את המונח הזה בדרך כלל, אלא היא דרך חיים של ציבור החי לנוכח אלוהים. ואולם קוגון היה צריך להיוזר יותר בדבריו. על כל פנים, במקום אחד בספרו הוא מגלה הבנה ל"אמונה דתית נישאה" שהתפתחה בתנאי המחנה. הוא כותב:

אם היה לאדם קורטוב של חוש מוסרי ושל דבקות דתית אמיתית, התחזקו התכונות הללו באישיותו הודות לכוח המושך האדיר שנבע מן האנושיות ומחוסר האנושיות ששרדו במחנות הריכוז. בתנאי המחנה יכלו התכונות האלה להיחשף ולהתגלות לעתים נדירות בלבד, בייחוד משום שהקבוצות החזקות במחנות פעלו במקרה הטוב ביותר פעולה פוליטית ולא דתית, והשתמשו בקני המידה הגבוהים ביותר של מוסר ומצפון רק במקרים יוצאים מן הכלל. הדעת נתנת אפוא שהרבה אסירי מחנות לשעבר יכחישו כי דת ומוסריות הייתה להם שם חשיבות של ממש.²

אם הדברים הללו היו נכונים לגבי נוצרים, קל וחומר שהיו נכונים לגבי יהודים! התנאים במחנה לא אפשרו לקיים את מצוות הדת ברבים. מדבריו של קוגון עולה, כי נוצרים שדבקו בדתם היו צריכים להישמר בייחוד מפני לחצן של הקבוצות הפוליטיות החילוניות החזקות. אין להניח שאותם יהודים שסיפוריהם סופרו כאן נתנו את דעתם על לחץ כזה. הם היו צריכים לקיים את מצוות הדת היהודית בסתרי סתרים, שכן דבר לא חרה לגרמנים ולעושי דברם האוקראינים יותר ממראה יהודי המקיים מצווה ומתעלם בבוז מן החוקים שעל פיהם כל המקיים מצוות ייענש בעונש אכזרי. קוגון מסכם את דבריו ואומר:

ואולם כפי שהאסיר הרגיל במחנה לא ידע מהו המצב לאשורו, כך ידעו רק בעלי תפקידים מעטים מאוד במחנה מעט מזעיר על חיי הנפש של אלפי האנשים שהיו בשליטתם.³

דומה שלא רק בעלי התפקידים במחנה לא ידעו דבר על "חיי הנפש" של אלפי היהודים במחנות, גם קוגון עצמו אינו יודע על כך דבר. עד כמה הייתה נפוצה ההתנהגות שכינית אותה "התנהגות יהודית אותנטית"? הדברים שאביא כאן הם חלק קטן בלבד מן התעודות והעדויות המצויות בידינו, אבל עולה מהם קולם של אלפי יהודים שקיימו מצוות במחתרת. אלה שסיפוריהם ידועים לנו מייצגים בלא ספק עוד אלפים רבים. רוב גיבוריהם של הסיפורים הללו לא היו אנשים יוצאים מן הכלל. בעיירות פולין, הונגריה וליטא היו רבבות פינצ'ה שטיירים. אפילו שלמה ז'ליכובסקי לא היה יהודי יוצא מן הכלל. וכמותם "הילדה מהונגריה"; היא לא הייתה שונה שוני מהותי מרבבות אחרות כמותה. ידוע לנו על קהילות שלמות, על רבבות יהודים, שהיישירו את מבטם לנוכח המוות ושרו את "אני מאמין". לצד הסיפורים על סבל והשפלה לאין שיעור קיימת הגדרה של עוז רוח מאין כמוהו. במקום שבו היה האדם נענה ומושפל עד דכא, שם אף הגיע לשיא התעלותו וגדולתו. פסח שינדלר מביא את דבריו של אחד משלושים האנשים שהוזמנו להשתתף בכתיבת ספר לבוב – ספר זיכרון לקהילת לבוב. האישי, שומר מצוות, הבין, בשעת הדיון על אופיו ותוכנו של הספר, שהספר יעוות לחלוטין את אופייה של אחת מן הגדולות שבקהילות ישראל ויציג אותה "כעיר חילונית-לאומית, פרולטרית וסוציאליסטית, שנעדר ממנה המקור החשוב ביותר – היהדות המסורתית האותנטית". שינדלר מוסיף לעדותו הערת סיכום ואומר: "שוב ושוב אני מוצא במאות ספרי הזיכרון... [שהם] מתכחשים לאמת, והיא – שהרוב המכריע של היהודים שחיו בקהילות שנחרבו היו יהודים מאמינים"⁴.

שמץ מרוחם של יהודים מאמינים מצוי בדין וחשבון של 'הוועדה היהודית ההיסטורית בפולין' מ-1947, שפורסם לרגל יום השנה הרביעי לחיסול גטו קרקוב. וכך כתוב בו:

בלהט דתי מיוחד הצטיין בגטו הנוער החרדי, שהתרכז בקבוצות "חסידי גור". במרתפים, על פני עליות, גג, במחבואי הבתים הצפופים

מפתח

אליפז התימני 118	אברהם 21, 45, 97, 99, 106-107,
אלישע בן אבויה 110	113-118, 132
אמרספורט 31	האדם המורד (קאמי) 78, 125, 155,
אס"אס 17, 22, 26, 39, 61, 64, 90,	159
92, 108	אורירבך, רחל 90, 92
אסטלנד 14	אשוויץ (מחנה) טו, יח, 8, 10-11,
אפלטון 96	13-15, 21-22, 25-26, 40, 43-
אריסטו 111, 113	44, 48, 72, 93, 102
אתיקה (שפינוזה) 94	אושפיזין 21
	אטרמאן, יהושע 33
בובוב, בן-ציון 102	איאס 140-141, 145
בובר, מרטין 67, 115	איגנציוס 126
בויאן 103	איוב ט-יא, 110-111, 118, 120,
בוכנוואלד (מחנה) 10, 25-28, 34,	159
48-49, 55, 63	אייבשיץ, נטע 74
בורוכוביץ, משה 9-10	אייכנוואלד (מחנה) 13, 33
בורנשטיין, נפתלי 68	אייכנשטיין, רבי יהושע (הרבי
בורנשטיין, פאלק 68	מזידיטשוב-גרוסווארדיין) 15
בטלהיים, ברונו יב, 52-53, 55, 57,	האיליאדה (הומרוס) 96, 140
90, 129-130, 137, 153, 156,	אכילס 95
160-161	אלטר, הרב נחמיה 41-43, 86

דאוטמרגן (מחנה) 14	בנדין 14, 20-21
דה־פרה, טרנס יב, 56, 63, 94-96,	בק, ד"ר ליאו 15-16
101, 153-154, 156, 161	בראכפלד, משה 10
דובאסוב, פיודור וסילייביץ',	ברגן בלזן (מחנה) 19-20
האדמירל 127-128	ברדייב, ניקולאי 77
דוד 21, 131, 135, 142	בריקמן, לייב 74
דומברוב 72	ברלין 15, 146
דורנאו (מחנה) 11	ברנוביץ 72
דינה 132	
דכאו (מחנה) 74	גולדבלום, ד"ר 102
הדנובה 80	גוסלאר, הנס 19-20
	גור, חסידות 51, 80-83
הולנד 14, 19, 49	גורליץ (מחנה) 13
הומרוס 96, 140	גטו וילנה 117
הונגריה 11, 17, 22, 51	גטו ורשה י, 12, 14, 91-94, 103,
היטלר 28, 77, 130, 144	120
הלברשטם, רבי שלום אליעזר (הרבי	גטו לודו' טו, 7, 41-43, 68, 73,
מראצפירט) 108	119
המבורג 146	גטו קובנה טו, 37, 40, 45-46
הס, רודולף 102	גטו קרקוב 12, 17, 51-52
הר המוריה 114	גטו שידלובצה 82-83
	גליית 131
ואלדנבורג (מחנה) 33	גלמן, מתי (ראה גם מתי'סובציס)
ויינברג, אברמל'ה 12	80, 85-86
וייס, אברהם אליהו 26-27	גסטפו יב, 17, 53, 55, 59, 68
וילנה 146	גפן, יענקל 58, 82-87
וינה 80-81, 146	גרבה, הרמן פרידריך 23
ורשה יג, 6, 9, 81, 83, 91, 122,	גרוסווארדיין 11, 15
133, 137, 146	גרוס־דוון (מחנה) 11, 13

כהן, אלי 30-31, 54, 56, 150, 153,	זאוס 140
155	זדונסקה-יוולה 23
כהן, הרמן 109	זכריה 131, 160, 162
לאנדסברג 74	ז'ליכוב 9
לכוב 51	ז'ליכובסקי, שלמה 24-25, 28-29,
לבקוביץ, ליפא 11	143-144, 51
לובלין 80-81, 88	זמבא, הרב יצחק 91, 93-94
לודו' 23, 42, 85	זנימירובסקי, מוטל 32
לוי 132	זרובבל 131
לונגינס 140	חנה, אשת אלקנה 131
לטביה 18	חנצ'ין, האדמו"ר מ' 87-89
ליטא 51	
לינגסדריינר, אלה 53	טארנפול 120
ליס, משה 68	טוכנוניץ-הלברשטדט, דבורה 47
	טיטוס 110
מאלץ 92	טרבליניקה (מחנה) טו, 8, 86, 91
מוסקבה 127	טרזיינשטאט (מחנה) 15-16
מיידאנק (מחנה) 10, 14, 48	טרטוליאנוס 114
מייזליש, הרב צבי הירש 11, 40,	
151-152, 44-43	יהדות אשכנז 19
מריאנסק 47	רבי יהודה הלוי 114, 159
משה יח, 21, 97, 106-107, 119	יודנראט טו, 40-43, 88
"מתי'סובציס" ראה גם גלמן, מתי	יונגר, ארנסט יד, 78
80-83, 85	יונתן 142
	ים סוף 106, 132
נבוכדנאצר 100	יעקב יח, 21, 113, 113, 135, 141
"נדר" (שלונסקי) 128	יצחק 21, 97, 113-116, 119, 132
נובהרדוק 14	ישיבת חכמי לובלין 80

פרנקל, ויקטור י, יג, 26, 30, 55-	ניטשה, פרידריך 95
155-153, 150, 67-66, 64	ניסנבוים, הרב יצחק יז, 94-93
פרנקל, יעקב 26	הניצול: אנטומיה של חיים במחנות
פרעה 10, 46-45, 107, 111, 132-	המוות (דהיפה) 56, 94, 153-
	161, 156, 154
קאלדיץ (מחנה) 34	
קאמי, אלבר יד, 78, 125-128,	סארטר, ז'אן פול יב-יג, 59-60,
159, 155	112
קאפו 11, 22, 26, 40, 44, 53, 56,	סדן, דב יג, 73, 155
104, 86	סוקרטס 95
קובנה יז, 42, 45	סלונים, חסידות 72
קוגון, יוג'ין יא, 49-51, 54-53,	סרגיי, הדוכס הגדול 127
153-152	
קולומיה 102	על הנשגב (לונגינוס) 140
קורצ'אק, יאנוש 90-91	רבי עקיבא 70-72, 101
קירקגור, סרן 113-114	עשו 132, 141
קלוזו גליצאיי-הונגרי 17	
קליינמן, זלמן 21	פאפרוואלנה (מחנה) 18
קלמנוביץ, ז' 117	פביאניץ 24, 86, 94
קצנלסון, יצחק יג, 10, 28-29, 58,	פודמביצר, משה 68
159, 154, 150, 124	פוזן 13
קרושינסקי, ד"ר נחמיה 72	פולין 51, 81-83, 88, 103
קרקוב 12, 17, 52, 81, 83	פטרסבורג 127
	פיוטרקוב 32
ראדום 81	פיק, יענקל 13
ראקובר, יוסל 120, 159	פיק, נתן 13
רבא 42-43	פלאשוב (מחנה) 12, 82, 104
רובין, חיים יחיאל 72	פרידמן, רבי משה 103
רוזנבלאט, לייבל 68	פריז 146

שינדלר, פסח 161, 156, 51	רומקובסקי, מרדכי היים 41
שכם 132	ריקר, פול 87
שלונסקי, אברהם 128	הרלב"ג 113
שמעון 132	הרמב"ם 157, 151, 113, 100, 47
שפינוזה, ברוך יב, 94	רפפורט, רבי השיל 119, 103
שפירא, הרב מלובלין 91, 81-80	שאול 142, 135
תהלים ט, יה, 13, 15, 17, 21-	שדליץ 47
22, 63, 110, 131, 133-135,	שטוקהאמר, רבי שמעון 91
142, 149, 151, 154, 156,	שטייר, פינצ'ה 51
160-161	שידלובצה 81
תרגילי הרוח (איגנציוס) 126	שיינברג, רבי ניסן 72